

УДК 001.102-052

Залужний А.Л.

аспірант кафедри державного управління,
документознавства та інформаційної діяльності,
Національний університет водного господарства
та природокористування

ПОТРЕБИ В КОНТЕКСТІ ЕКОНОМІЧНИХ ПІДХОДІВ: ВІД МАРКСИЗМУ ДО ІНСТИТУАЛІЗМУ

У статті здійснено експлікацію феномена потреб, особливостей їх формування та задоволення в контекстуальному вимірі економічних вчень кінця XIX – першої половини XX ст. На основі аналізу класичних, неокласичних та інституціонально-соціологічних економічних підходів виявлено трансформаційні зрушення в осмисленні потреб, що відстежуються в тенденційних проявах заміни «людини економічної» на більш складну та суперечливу субстанцію. Показано, що утилітарні спонуки до отримання матеріальних благ потребують врахування ролі нематеріальних чинників й посилення інтересу до соціальних проблем, набуваючи вираження в переході раціоналістично-прагматичних та економічно-споживацьких орієнтирів господарюючого суб'єкта у культурно-історичну та психологічну площину.

Ключові слова: потреби, споживання, попит, «людина економічна», матеріальне виробництво, формація, «межова корисливість».

ПОТРЕБНОСТИ В КОНТЕКСТЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ: ОТ МАРКСИЗМА К ИНСТИТУАЛИЗМУ

Залужный А.Л.

В статье осуществлено экспликацию феномена потребностей, особенностей их формирования и удовлетворения в контекстуальном измерении экономических учений конца XIX – начала XX века. На основании анализа классических, неоклассических и институционально-социологических экономических подходов определены трансформационные сдвиги в осмыслении потребностей, которые отслеживаются в тенденциях замены «человека экономического» на более сложную и противоречивую субстанцию. Показано, что утилитарные побуждения получения материальных благ требуют учитывания роли нематериальных факторов и усиления внимания к социальным проблемам, набирая выражения в переходе рационалистически-прагматичных потребительских ориентиров хозяйствующего субъекта в культурно-историческую и психологическую плоскость.

Ключевые слова: потребности, потребление, спрос, «человек экономический», материальное производство, формація, «предельная полезность».

NEEDS IN THE CONTEXT OF ECONOMIC APPROACHES: FROM MARXISM TO INSTITUTIONALITY

Zaluzhnyi A.

The explication of the phenomenon of needs, peculiarities of their formation and satisfaction in the contextual dimension of economic doctrines of the late nineteenth and first half of the twentieth century was carried out in the article. On the basis of the analysis of classical, neoclassical and institutionally sociological economic approaches, transformational changes have been identified in understanding the needs that are tracked in the tendentious manifestations of replacing the "economical person" with a more complex and contradictory substance. It was shown that utilitarian motives for obtaining material goods require taking account of the role of non-material factors and increasing interest in social problems, obtaining an expression in the transition of the rationalistic and pragmatic and economic and consumer orientations of the economic subject to the cultural and historical and psychological sphere.

Keywords: needs, consumption, demand, "economic person", material production, formation, "boundary self-interest".

Постановка проблеми. Потреби є невід'ємною частиною економічних процесів, а ступінь їх задоволення – показником економічного і культурного розвитку соціуму. Адже підвищення ролі людського капіталу в сучасній економічній системі у тісній взаємодії з явищем потреб людини постає визначальним чинним соціально-економічного прогресу й покладається в основу соціально-економічної стратегії держави в цілому. А відтак особливого значення набирає

необхідність посилення важелів розвитку економічних підвалин суспільного буття й вирішення низки питань, зорієнтованих на покращення добробуту населення, де значне місце займає проблема потреб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика потреб, їх формування, реалізація та задоволення завжди хвилювали людську думку і привертати увагу дослідників різних сфер наукового знання. Значний внесок в розробку теорії та практики фено-

мена потреб громадян в умовах ринкових відносин та зростання ролі державного управління в площині підвищення економічного та соціокультурного добробуту потреб внесли такі вітчизняні Коноваленко Н. [4], С. Мочерний, І. Надольний, Старостіна А. [8], Н. Юхименко, В. Шинкарук, О. Яценко та ін. та зарубіжні вчені Хайек Ф. [9], Менгер К. [9].

Водночас осмислення категорій «потреби» «споживання» в контексті вивчення мікроструктури попиту та особливостей його формування на макrorівні відстежується в наукових розвідках таких українських дослідників як І. Голяш, Є. Бечва, В. Куриляк, Є. Савельєв, А. Старостіна.

Постановка завдання. Все вище сказане дає підстави для аналітично-дослідницьких проєктів експлікації теоретико-методологічних інтерпретацій потреб в контексті економічних вчень та осмислення їх місця в сучасному науковому дискурсі. А відтак, метою статті є виявлення основних тенденцій щодо осмислення цього складного соціально-економічного феномена в контексті класичних, неокласичних та інституціонально-соціологічних економічних теорій.

Виклад основного матеріалу. Властиво, що економічний підхід в розумінні феномена потреб формується у площині таких основних напрямків як: марксистський, маржиналістський, історичний та інституціональний. А істотним підґрунтям основних ідей марксистської теорії постають погляди діячів англійської класичної школи (У. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо). Саме вони заклали вихідні теоретичні положення економічної науки й дають можливість глибше осмислити потреби людини, особливості їх формування та задоволення.

Так, у центрі уваги А. Сміта «людина економічна» в її корисливих прагненнях задоволення матеріальних благ, які в свою чергу обумовлені ідеями задоволення суспільних потреб. Прибуткова діяльність уможливується в ситуації виробництва затребуваних суспільством товарів та послуг. Разом з тим, А. Сміт потреби розглядає через призму категорій «бажання» та «інтересів», які людина усвідомлює та вільно слідує. Окреслені положення англійської класичної економіки лягли в основу марксизму та набули значного переосмислення в теоретичних пошуках маржиналізму.

Варто зауважити, що саме всебічне осмислення людської діяльності у класиків марксизму уможливаються тільки крізь призму відповідної потреби як визначаючої і спрямовуючої її складової. Основним джерелом потреб постулюється виробництво, а тому вони перебувають в безпосередній залежності від рівня його розвитку й, водночас, виступають його внутрішнім спонукаючим мотивом та передумовою. Тобто, без потреб не має виробництва, позаяк розвиток потреб детермінує розвиток матеріального виробництва, а нові потреби, зумовлюючи рух продуктивних сил і сприяючи загостренню протиріч між продуктивними силами та виробничими відносинами, виступають рушійним механізмом зміни відповідного типу суспільства – формації. К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслюють, що «певна організація матеріального життя залежить, звичайно, кожний раз від розвитку вже потреб, а виникнення цих потреб, так як і їх задоволення, вже є історичний процес» [7, с. 149], тим самим обґрунтовують матеріалістичне розуміння потреб та їх суспільно-історичний характер. Адже саме формація, характеризуючи певний

ступінь соціально-економічного розвитку суспільства, визначається певним способом виробництва матеріальних благ і виступає базисом, де духовна сфера лише надбудова до базису.

У даному випадку виробничий процес закладає основу для потреб, коли потреби, визначаючись виробництвом, експлікують необхідність безперервного процесу відтворення життєвих людських благ і перетворення соціально-економічної формації. А концептуалізований теоретиками марксизму закон підвищення потреб засвідчує, що прогрес матеріального виробництва призводить до прогресивного підвищення потреб, тим самим виступаючи стимулом подальшого розвитку виробництва.

Інша вагома проблема людських потреб у зрізі марксистської теорії, це надання їм суспільного характеру. Адже потреби іманентні людині як члена відповідної соціальної системи, яка має специфічну соціальну структуру і детермінована певним історичним способом виробництва. Відтак, К. Маркс стверджує: «наші потреби і насолоди породжуються суспільством; саме тому ми прикладаємо до них суспільну мірку, а не вимірюємо їх предметами, які служать для їх задоволення ..., наші потреби та насолоди носять суспільний характер» [6, с. 446]. Відповідно нові суспільні потреби, які виникають в процесі виробництва і, які соціум не спроможний задовольняти, дає підстави кваліфікувати дану соціальну систему як не життєздатну і приречену на руйнацію.

З кінця XIX ст. значні соціально-економічні та світоглядні зрушення проявляються в пошуках маржиналістської школи, реалізуючись в концепції «межової корисливості» й утвердженні своєрідного закону «убиваючої корисності» (К. Менгер, Ф. фон Візер, А. Маршалл та ін.). Центральним питанням у даному контексті постає суб'єкт та його потреби. Саме потреби, на відміну від марксистської теорії, несуть не колективний, а індивідуальний характер, визначаючись суб'єктивною мотивацією економічної поведінки індивідів. У площині теоретико-методологічних пошуків маржиналізму кожна потреба має свою межу. Концепція межової корисливості встановлює взаємозалежність не тільки між корисливістю та витратами, але між попитом та пропозицією, адже «особливе значення надається розумінню причинного зв'язку між благами і задоволенням людських потреб» [3, с. 72]. Таке осмислення проблеми формується під впливом створених в середині XIX ст. німецьким професором Госсеном законів «насичення потреб» у відповідності з якими, корисливість товарів втрачається по мірі накопичення запасів благ. Тобто, із задоволення певних потреб їх інтенсивність зменшується (корисливість та потреба постають взаємопов'язаними і взаємозалежними). Зазначена теорія заперечує традиційний підхід іманентності цінності товару, заклавши підґрунття для утвердження нової парадигми межової корисливості (з одного боку відбувається співставлення благ з потребами в них, з іншого – співвідношення кількості благ з платіжною спроможністю споживачів).

Особливе місце в маржиналістських теоріях належить австрійській економічній школі, основоположником якої є К. Менгер, набувши подальшого розвитку в працях таких його послідовників як Ф. фон Візер та Е. фон Бем-Баверк. Дослідниками відстоюється

думка проте, що нові види діяльності породжують такі потреби, які не завжди мають можливість їх задоволення. Тому виникає необхідність усвідомлення ієрархії потреб й зростання цінності правильного вибору в ситуації розмаїття можливостей у просторі множинності потреб. У зв'язку з чим, К. Менгер зазначає про вибір найважливішої потреби при наявності антиномічних і взаємовиключаючих потреб.

Привертає увагу співвідносність потреби з рівнем розуміння цінності блага та його зв'язку рідкістю та корисливістю, що знаходить своє вираження в теорії вартості. Адже на зміну класичного зведення її до витрат праці, приходять спосіб визначення цінності ступенем задоволення потреб, позаяк вартість визначає споживач у відповідності з корисливістю товару. У цьому контексті К. Менгера зауважує: «Цінність – це судження, яке господарюючі люди мають про значимість тих благ, які знаходяться в їх розпорядженні для підтримки їх життя та благоустрою, а тому поза їх свідомістю не існує» [3, с. 132]. Відтак, цінність (вартість) не є дещо притаманне благам, не властивість їх, а, навпаки, тільки те значення, яке надається задоволенню потреб. А звідси, всі економічні процеси пояснюються на рівні суб'єктивних оцінок людей, й блага без оцінюючого їх суб'єкта втрачають вартість. Тому ціна попадає у пряму залежність не від виробничого процесу створення економічних благ, а швидко змінного попиту.

Як бачимо, потреби оцінюються з позиції попиту і досягнення блага споживачами в контексті незадоволення бажань, які потребують правильного розподілу своїх засобів для отримання необхідних благ. Зокрема, побудована К. Менгером схема показує потреби людини в залежності від їх значення благополуччя суб'єкта від більш необхідної до найменш важливої [3, с. 137-138]. Властиво, що перша одиниця споживчого блага є більш цінною, ніж друга, а друга більш цінна ніж третя аж до повного задоволення потреб. Відтак, цінність одиниці блага дорівнює значенню, яке спрямоване на задоволення найменш важливої потреби.

Своєрідні підходи стають в пряму протилежність законам зростаючих потреб класиків марксизму, оскільки в ідеях маржиналістської школи в ситуації задоволення потреб, корисливість речі падає з збільшенням запасів благ. А звідси актуалізація принципу вирівнювання межових корисливостей, що передбачає раціональний розподіл засобів між різними благами з метою досягнення задоволення й отримання максимальної корисливості.

Важливо, що саме людина з її потребами та суб'єктивними оцінками, де важливу роль відіграє психологічні чинники, стає основним об'єктом вивчення в даних економічних дослідженнях. Маржиналісти економічні блага визначають як такі, які виникають в межах перевищення потреб над наявними благами у зв'язку з чим, починають володіти особливою цінністю. Привертає увагу те, що відстоюється ідея «суб'єктивної цінності», тоді як в теоріях класиків марксизму вартість (цінність) благ набуває об'єктивних характеристик, незалежно від інтересів та потреб споживачів. Економічні питання в даному контексті розглядаються на рівні «методологічного індивідуалізму» (Хаєк). У К. Менгера цей метод дістає назву «атомістичний», виражаючий раціональність поведінки суб'єкта в складних ринкових структурах.

Суб'єкти безпосередньо визначають переваги і приймають відповідні рішення за межами суспільних пріоритетів, оскільки визначальними мотиваційними спонуками економічної діяльності постулюються вимога задоволення індивідуальних потреб.

Значні соціально-економічні та світоглядні зрушення суспільного буття кінця XIX-XX ст. спонукають до значного переосмислення «людини економічної» з її прагненнями, цілями, здобуткам і втратами, закладаючи вектор низки економічних досліджень. Відстежуються значні трансформації раціоналістично-прагматичних та економічно-споживачьких орієнтирів господарюючого суб'єкта у культурно-історичну та психологічну площину.

Саме в даному контексті підходи маржиналізму викликали значну критику з боку історичної школи, що набуває протистояння в дискусії між К. Менгером та Г. Шмоллером, які з різних позицій підходили до проблем економічної діяльності. Властиво, що концепція «межової корисливості» встановлює взаємозалежність не тільки між корисливістю та витратами, але між попитом та пропозицією, позаяк особливе значення надається розумінню причинного зв'язку між благами і задоволенням людських потреб. Втім, Г. Шмоллер переосмислює запропонований індивідуалізм маржиналістів, відштовхуючись від соціальної природи людини. Робиться акцент на емпіричні факти історичної науки та морально-практичні орієнтири, які виявляють безпосередні реалії господарської діяльності та відповідних моральних норм, регламентуючих поведінку господарюючих суб'єктів у площині формування і розвитку потреб. А відтак, представники німецької історичної школи основним джерелом економічного розвитку вважають соціальне середовище, забезпечення благоустрою якої належить функціям держави.

Німецька історична школа (Г. Шмоллер, Л. Brentano, А. Вагнер, К. Бюхер) економічну діяльність ставить в пряму залежність від специфіки національної культури певної епохи, ідей протестантської етики (бережливості, заощадження), географічним та історичним чинникам. Значний акцент робиться на неповторних особливостях історичного поступу кожної нації, з запереченням дієвості загальних закономірностей суспільного та економічного розвитку. Зокрема, для Г. Шмоллера народне господарство виступає своєрідним «психофізичним апаратом», в якому акумулюється дух нації. Так, в праці «Народне господарство. Наука про народне господарство та її методи» [10] вченим здійснюється історичний огляд психологічних та етичних засад народного господарства. На основі широкого статистичного та етнографічного матеріалу проводиться аналіз індивідуальних виявів економічного життя в різних історичних епохах. Адже, згідно поглядів Г. Шмоллера, накопичення конкретно-історичних фактів та використання міждисциплінарних взаємодій закладає вагоме підґрунтя для виявлення генетичного зв'язку в соціальних явищах з посиленням ролі психологічних, етичних, правових та релігійних аспектів суспільного буття.

Наомість, на думку К. Менгера, є досить проблематичним вивчення історії економічних інститутів та виявлення закономірностей ведення народного господарства тільки на рівні концентрації й аналізу емпіричного матеріалу. Основоположник австрійської школи наголошує про своєрідність теоретичних народно-господарських наук в їх намаганнях виявити законодавчість в соці-

ально-економічних явищах, тоді як історичні науки «займаються історичними дослідженнями в сфері народного господарства» [2, с. 307], не розрізняючи «специфічно історичного пояснення народного господарства від теоретичного, зміщуючи їх» [2, с. 310]. У цьому контексті вчений у сфері наукового пізнання протиставляє метод узагальнення та наукових гіпотез індуктивному методу фактів та явищ історичного знання. Відстоюється думка про існування універсальних законів, існуючих поза національними і культурними особливостями, які значною мірою визначають напрям розвитку економіки. Інвектива вченого проти крайностей історизму в питаннях методології теоретичних наук спонукає до переосмислення абсолютизації ролі описово-індуктивного підходу та зверненості до історичних оглядів в питаннях наукових досліджень економічних процесів.

У проблемному полі дискусій між маржиналістської та історичною школами значне місце займає постаць А. Вагнера [1] з його запропонованою гіпотезою розрахунку долі державних витрат у валовому внутрішньому продукті, що постає вагомим способом посилення впливу держави на національну економіку. Теоретичні погляди «суспільного благоустрою» засвідчили необхідність спрямованості державного сектору на вирішення питань розвитку культури та підвищення народного добробуту. Адже, в даному випадку, відстежується зміщення акцентів держави від функцій контролю, до функцій соціального захисту (освіти, охорони здоров'я, освіти, культури). Разом з тим, німецька історична школа здійснюється великий внесок в європейську економічну науку в питаннях накопичення та дослідження фактичного матеріалу. Саме нова німецька історична школа сприяла виникненню таких сфер наукового знання як економічна історія та економічна географія і відіграла важливу роль в становленні основних положень американської економічного напрямку інституціоналізму.

В цьому сенсі представники інституціоналістського напрямку психологічні та соціальні чинники також покладають в основу аналізу економічних процесів. Адже поведінка людини на ринку визначається не

тільки розрахунковими факторами, але й психологічними мотивами та соціальними впливами, суспільними нормами. Відтак, економіка на відміну від маржиналістських теорій розглядається як складний соціокультурний феномен, де переваги, цілі, бажання, інтереси формуються не стільки індивідуальними потребами, скільки пріоритетами суспільства. А інституційна система у формах організації виробництва, обміну, розподілу та споживання, культурних норм і моральних зразків, звичаїв та мотивів постає основоположною засадою дій економічних суб'єктів.

Висновки. Таким чином, пріоритети матеріального виробництва марксизму як рушійна сила формування потреб звільняє місце теорії суб'єктивної цінності К. Менгера, де саме «незадоволені» потреби людини, і визначають її потреби. Адже, капіталіст-підприємець витісняється масовим споживачем, а на зміну капіталізму приходять епоха споживацького суспільства ХХ ст. У маржиналізмі основа господарської діяльності детермінується економічним розрахунком господарюючого суб'єкта, позаяк саме людина зі своїми потребами і своєю владою над засобами задоволення останніх складає вихідний і кінцевий пункт будь-якого людського господарства.

Водночас, утилітарні спонуки до отримання матеріальних благ при мінімальних витратах потребують переосмислення та врахування ролі нематеріальних благ й посилення інтересу до соціальних проблем. Людина «прагматична» себе вичерпує, окреслюючи виміри більш складної та суперечливої субстанції, яку представники новітніх економічних досліджень намагаються відстежити в інтердискурсивному вимірі крізь призму історичного, психологічного, соціологічного та економічного підходів. Економіка в теоріях представників історичної та інституціоналістської школи розглядається як складний соціокультурний феномен, в якій значне місце займають не стільки індивідуальні потреби, скільки пріоритети суспільного буття. А відтак, саме історичні, психологічні та соціальні чинники покладаються в основу аналізу економічних процесів, позаяк культурні норм і моральні зразки, звичаї та мотиви постають основоположною засадою дій економічних суб'єктів.

1. *Економічна енциклопедія : У трьох томах. Т. І. / Редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К. : Видавничий центр «Академія», 2000. – 864 с.*
2. *Карл. Менгер. Исследования о методах социальных наук и политической экономии в особенности / Карл Менгер // Карл Менгер. Избранные работы. – М. : «Территория будущего». 2005. – С. 289-495.*
3. *Карл. Менгер. Основания политической экономии / Карл Менгер // Карл Менгер. Избранные работы. – М. : «Территория будущего». 2005. – С. 59-286.*
4. *Коноваленко Н. В. Потребности та інтереси громадянина України як складова державотворчих процесів сучасного суспільства : автореф. дис. ... канд. філос. наук / Коноваленко Наталія Василівна ; Інститут вищої освіти Академії педагогічних наук. – К., 2007. – 18 с.*
5. *Куриляк В. П. Маркетинг і стратегія конкуренції. – К. : НМК ВО, 1993. – 72 с.*
6. *Маркс К., Энгельс Ф. Наемный труд и капитал / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. Изд-е 2-е. Соч. – М. : Политиздат, 1957. – Т. 6. – С. 428-459.*
7. *Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. Изд-е 2-е. Соч. – М. : Политиздат, 1955. – Т. 3. – С. 7-544.*
8. *Старостіна А. О. Маркетингові дослідження. Практичний аспект / А. О. Старостіна. – К., М., Спб. : Видавничий дім «Вільямс», 1998. – 262 с.*
9. *Хайек Ф. А. Карл Менгер (1840-1921) // Карл Менгер. Избранные работы. – М. : «Территория будущего». 2005. – С. 11-56.*
10. *Шмоллер Г. Народное хозяйство. Наука о народном хозяйстве и ее методы / Г. Шмоллер. – М. : Либроком, 2012. – 136 с.*

E-mail: zaluzhna@yandex.ru